

NEO-LİBERAL DÖNEMDE ÇALIŞMANIN GEÇİRDİĞİ DÖNÜŞÜM

M. Hakan KOÇAK*

Özet: Kapitalizm çalışmanın alanında, biçiminde, niteliğinde, duygusunda, mekânında köklü dönüşümler yarattı. İnsanları işgücüne, çalışmayı emeğe dönüştürerek çalışma merkezli bir toplum oluşturdu. Artı-değeri yoğunlaştırmak durumunda olan kapitalistler için çalışmanın düzenlenme biçimleri büyük önem arz etmekteydi. Bu arayışlar bağlamında oluşan birikim Taylorizmle en sistematik, en iddialı halini aldı ve çalışma deneyiminde hakimiyet kurdu. Taylorist felsefe, emek sürecinin ötesinde tüm bir yaşam biçimini yeni sermaye birikim modeli çerçevesinde düzenleme girişimi olan Fordizm ile de içiçe geçerek kısa zaman içinde küresel düzeyde belirleyici hale geldi.

Ancak 1970 sonlarından itibaren açılan neo-liberal dönem çalışmanın anlamında, toplumsal yerinde, mekânı ve ölçeğinde, niteliğinde köklü değişimler meydana getirdi. Bu dönemde çalışmanın farklı boyutlarında yaşanan radikal değişimler kimi yaklaşımlarca paradigma değişiklikleri, kapitalizmin yabancılaştırıcı etkilerinin aşılması, yeni sınıfların ortaya çıkışı, emeğin kayboluşu vb. gibi iddialı değerlendirmelere konu olmuş olsa da geldiğimiz noktada eleştirel bir bakış açısıyla bakıldığında kapitalizmde çalışmanın sömürü, yabancılaşma, metalaşma, vasıfsızlaşma gibi yapısal zaafardan kurtulamadığı görülecektir. Bu yazı bahsi geçen dönüşümleri genel başlıklarıyla analiz etme çabası içinde olacaktır.

Anahtar sözcükler: çalışma, esneklik, işçi sınıfı, emek süreci, işyeri

Transformation of Work in Neo-liberal Era

Abstract: Capitalism has created radical changes in the field, the nature, the form and the psychology of work. It has created a work-based community by transforming individuals into labor force and work into labor. The forms of regulation of work were of great importance for capitalists who needed to intensify surplus value. The accumulation as a product of this search has achieved its most systematic and ambitious version with Taylorism and dominated the experience of work. Taylorist philosophy has become decisive at a global level within a short time by intertwining with Fordism which was an attempt to regulate not only work processes but the whole life circle within the framework of a new model of capitalist accumulation.

However, the neo-liberal era opened around the end of 1970's brought fundamental changes to the meaning, to social value, space and scale of work. These radical changes in different aspects of work have been considered as a paradigm change by different perspectives with ambitious assessments and evaluated as the emergence of new classes, disappearance of labor, overcoming alienating effects of capitalism. However, with a critical approach it will be seen that structural weaknesses of work in capitalism such as exploitation, alienation, commodification and deskilling have not disappeared. This article will be in an effort to analyze these transformations in general terms.

Key words: work, flexibility, working class, labor process, workplace

Çalışma tarih boyu anlam ve nitelik değiştiren temel insan etkinliğidir. Günümüz toplumlarında merkezi bir yer işgal eden gelir getirici faaliyet (ağırlıklı da ücretli iş) anlamında çalışmanın bu konumu görece yenidir. Antropolojik araştırmalar ilkel topluluklarda çalışmanın modern toplumlardaki gibi merkezi bir yere sahip olmadığı gibi, çoğu kez bağımsız bir etkinlik alanı bile olmadığını göstermiştir. Uzun bir tarihsel seyir içinde bu durum değişti ve günümüz toplumları çalışma toplumu haline geldi. Çalışma Antik Yunan kentinde küçümsenirdi. İnsani etkinlikler hiyerarşisi içinde yeri günümüzdekinin tersine en aşağıdaydı. Çalışmakla mükellef olan köleler

yurttaş ve hatta insan sayılmamış: geçinmek için çalışmak durumunda olan zanaatkarların durumu bile dönemin filozofları tarafından tartışma konusu yapılmıştı.

Avrupa'da çalışmanın bir değer olarak yükselişi, çalışma etiğinin yaygınlaşması kapitalizmin erken gelişim evrelerinde öncelikle protestanlar arasında yaşandı. 18. yüzyıla gelindiğindeyse çalışma büyük ölçüde emek olarak, yani zenginliğin kaynağı, farklı çalışma biçim ve hallerini homojenleştiren genel bir kategori olarak toplumsal değer hiyerarşisinin üst sırasına tırmanmıştı. Dönemin iktisatçıların

*Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi Endüstri İlişkileri Bölümü

ortaya koyduğu emek-değer teorisi metaların değerini belirleyen şeyin içerdikleri emek zamanı olduğunu söylüyordu ve bu kapitalizmin giderek çoğalan metalar dünyasının ortaya koyduğu zenginliğinin kaynağının emek olduğunu vurguluyordu. Böylece çalışma başta edilmiş oluyordu ama sermayenin boyunduruğu altında, derinleşen işbölümü içinde tekdüzeleşmiş, yabancılaşmış ve emeğe indirgenmiş bir halde.

Tarımsal faaliyet, maddi üretim, imalat ve hizmet uygarlık tarihi boyunca çalışmanın üç temel türü oldu. Uzun insanlık tarihi boyunca çalışmanın en yaygın ve tipik mekanı toprak ve türü de tarımsal çalışma olmuştu. Egemen çalışma biçimi olduğu coğrafi alan gitgide daralsa da, günümüzde de devam etmekte. Maddi üretim bağlamında Ortaçağ boyunca kentlerde egemen olan başlıca çalışma türü ise büyük ölçüde lonca düzeni içinde örgütlenmiş zanaatçi etkinliği idi. *İyi iş*'in peşinde, kendisini zanaati ile özdeşleştirmiş, tatmin duygusu ve çalışmaya bağlı özsaygısı yüksek zanaatçi figürü çalışmanın ideal hali olarak ortak imgelemde yer buldu. Hizmetlerse yakın tarihlere kadar ağırlıklı egemenlerin tekil hizmetlerini yerine getiren köleler, hizmetçiler vb. figürlerle yaşama geçirildi. Çalışmanın üç ana türü de tarih boyunca varlığını devam ettirdi. Ancak herbiri de biçim, içerik ve anlam açısından pek çok değişim yaşayarak ve farklı formlara evrilerek süreklilik gösterdi.

Kapitalizm çalışmanın alanında, biçiminde, niteliğinde, duygusunda, mekânında köklü dönüşümler yarattı. Köylüyü tarlasından kopartıp tarımsal çalışmanın alanını giderek daraltırken, zanaatçiyi atölyesinden çıkartıp manüfaktürlerde biraraya topladı ve derinleşen işbölümü içinde parçalayıp niteliksiz emeğe dönüştürdü. Hizmet faaliyetlerini toplumsallaştırdı, alanını genişletti ve giderek bazı kollarını sanayileştirdi.

Sanayi devrimi ile makinelerin egemenliği başladı ve bu sermayenin emek üzerindeki tahakkümünü en ileri seviyeye taşıdı. Yabancılaşma deneyimi çalışmayı çevreleyen temel duygu haline aldı. Ücretli iş giderek norm haline alırken, insanların yaşamlarında çalışmaya ayrılan zaman arttı. Toplumların kapitalizmin dayattığı bu çalışma deneyimini kabullenmeleri ve alıştırmaları kuşaklar boyu süren uzun, zorlu ve sistematik bir çabanın sonucu olabildi. Emek tarihçileri kapitalizmin tipik çalışma mekânı haline gelen fabrikanın saatlerle sıkıca düzenlenmiş, makinenin egemenliğindeki yabancılaştırıcı, yıpratıcı düzeninin nasıl kabullendirildiğini birçok incelemeyle ortaya koydular. Batıda başlayan bu

dramatik deneyim giderek genişledi; dünyanın farklı coğrafyalarında, farklı kültürlerde ve yeni kuşaklar boyunca yinelenip durdu (Günümüzde Çin ve kimi Asya ülkelerinin işçi sınıflarının yaşadıkları deneyimlerin 19. yüzyıl İngiltere örneğiyle benzeşmesi örneğinde olduğu gibi).

Kapitalizm insanları işgücüne, çalışmayı emeğe dönüştürerek çalışma merkezli bir toplum oluşturdu. Batı Avrupa'da başlayan bu süreç zaman içinde sudaki halkalar gibi yerküreye yayılarak ilerledi. İlerleyiş coğrafyalar arasında eşitsiz bir gelişme biçiminde tezahür etti. Merkezdeki sanayileşme ve proleterleşme hızlı bir biçimde egemen hale gelmişken, dünyanın kalan kısmında tarımsal faaliyetin egemenliği uzun yıllar devam etti. Toprak ve zanaatlerinden koparak proleterleşen kitleler; Batıdaki oranda sanayi deneyiminin parçası olmadı ama tümü de zamanla dönüşen farklı ara formlar, geçici biçimler içinde kapitalist çalışma dünyasına eklemelendiler. Kapitalizm her zaman coğrafyalar arasındaki eşitsizlikleri kullandı ve çok farklı çalışma deneyimlerini sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda eklememeyi başardı. Dünyada her biri farklı bir tarihsel aşamanın tipik biçimi olan, farklı çalışma deneyimleri aynı anda var oldular. Kölelikten, bir tür serfliğe, patronun paternalist denetimindeki atölyeden, bant sistemi eksenli fabrikaya, evde çalışmadan bilgisayar tabanlı bilgi işlem işçiliğine pek çok çalışma deneyimi eş zamanlı ve hatta ilişki içinde birarada var oldular. Bugün de devam eden bu durumu göz ardı etmemek ve küresel düzeyde hakim çalışma deneyimlerinden ve bunlardaki değişimlerden bahsederken aslında hikayenin tamamını aktaramadığımızın bilincinde olmak önemlidir.

20. yüzyıla gelindiğinde kapitalizm artık olgunlaşmış bir sistemdi ve yeni arayışlar içindeydi. Küresel düzeyde hakimiyet kurmuş, üretim ölçek ve kapasitesini olağanüstü düzeyde artırmış, çok geniş kesimleri işgücüne dahil etmiş ve tüm bunları her düzeyde rekabetin gerilimiyle yüklü bir ortamda gerçekleştirmişti. Tekelci bir rekabet ortamında sermaye birikimini artırmak, bunun için de kârın kaynağı olan artı-değeri yoğunlaştırmak durumunda olan kapitalistler için çalışmanın düzenlenme biçimleri büyük önem arz etmekteydi. Bu arayışlar bağlamında oluşan birikim Taylorizmle en sistematik, en iddialı haline aldı ve çalışma deneyiminde hakimiyet kurdu. İşbölümünün sistematik biçimde derinleştirilmesi ve emek sürecinin sıkı bir zaman düzenlemesi yoluyla rasyonel hale getirilmesini hedefleyen Taylorist felsefe, emek sürecinin

ötesinde tüm bir yaşam biçimini yeni sermaye birikim modeli çerçevesinde düzenleme girişimi olan Fordizm ile de içiçe geçerek kısa zaman içinde küresel düzeyde belirleyici hale geldi. Teknolojinin getirdiği olanakların parlak zirvesi olan yürüyen bant sistemi ile eklenilerek güçlenen Taylorist pratikler o günden bugüne kapitalizmin norm emek süreci düzenlemesi halini aldı.

Büyük ölçekli fabrikalarda, vasıfsızlaştırılmış bir işgücü tarafından, ayrıntılı bir işbölümü içinde gerçekleştirilen üretim, Fordist dönem olarak anılan ve kabaca 2. Dünya Savaşı sonrasında 1970 başlarına kadar uzanan dönemin başat çalışma modeli olarak dünyada yaygınlık kazandı. Öte yandan emek sürecinin Taylorist temelde örgütlenmesi yalnızca üretimde değil büro işlerinde ve hatta giderek hizmet sektöründe de geçerli hale geldi. Ama hiçbir zaman emeğin açık veya örtük direncine son veremedi. Hatta bu direnç zamanla derinleşti, yaygınlaştı ve 1960 sonlarında Fransa, İtalya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinde büyük patlamalarla kendisini ortaya koydu. Grevler, direnişler ve fabrika işgalleriyle kamusal alanda görünür olan direnç aynı zamanda pasif biçimde *işin reddi* pratikleri ile de artı-değer sızdırma mekanizmalarını ve dolayısıyla birikim rejimini tehdit eder hale geldi.

Neo-Liberal dönüşüm nasıl ve neden başladı?

1960'lı yılların sonlarında dünya çapında direnişlerle zorlanmaya başlayan Fordist sistem 1970'lerin ortalarına gelindiğinde artık çözümlenme aşamasına gelmişti. Kapitalizm sert bir kriz yaşıyordu ve birikim rejimindeki köklü bir değişim kaçınılmaz hale gelmişti. Kapitalizmin yaklaşık 30 yıl sürmüş olan parantezi 70'lerin sonlarında, sermayenin krize küresel düzeydeki yanıtı olan neo-liberalizmin sarsıcı saldırısı ile kapandı. 80'ler neo-liberalizmin zaferini ilan ettiği ve tüm ağırlığıyla ekonomik, sosyal ve siyasal süreçleri belirlemeye başladığı dönem oldu. O günden bugüne de değişimler geçirerek, zaman zaman ve yer yer sarsılarak da olsa egemenliğini devam ettiriyor. En genel anlamıyla piyasanın her düzeyde mutlak egemenliğini tesis etme hedefine sahip olan neo-liberalizm hem bir ideoloji hem de politikalar demeti olarak karşımıza çıktı. Ancak neo-liberalizmin, 70'lerde başlayan öyküsü (özellikle de ideoloji boyutuyla) paralel öykülerle ilişki içinde okunmalı. 60'lı yıllarda *sana-yi sonrası toplum* kavramıyla başlayan, 70'lerde *enformasyon toplumu/bilgi toplumu* tezleriyle süren, ardından *post-fordizm*, *post-modernizm* kuramlarıyla devam eden düşünsel ve ideolojik iklim neo-liberal dönemde çalışmaya ve çalışma ilişkilerine dair

fikirleri, politikaları ve yaklaşımları kuşattı ve belirledi.

Neo-liberal dönem çalışmanın değişen yapısını anlamaya ve anlamlandırmaya çalışırken yapılan değerlendirmeler büyük ölçüde bahsi geçen yaklaşımların oluşturduğu düşünsel çerçevenin hegemonyası altında gerçekleştirildi. Bir yandan kimi esaslı yapısal değişimlere işaret eden sözkonusu yaklaşımlar bir yandan da kapitalizmin kendisini dönüştürerek ama temel niteliklerini koruyarak devam ettirdiği hakimiyetinin sorgulanmasını, yaşanan dönüşümlere karşı eleştirel tutumlar geliştirilmesini engelleyen, fetişleştirici, meşrulaştırıcı işlevler gördüler. Ancak kuşkusuz dönemin düşünsel ortamı içinde en büyük zaferi kazanan *esneklik* kavramı ve onun etrafında kurulan ideolojik seferberlik oldu. Post-fordist konseptin belkemiğini oluşturan esneklik kavramı neo-liberal dönemin çalışma alanındaki mottosu, tartışılmaz temel dogması halini aldı. Neo-liberalizm esasen makro düzeyde ekonomi politikalarıyla ilgilenirken onunla paralel biçimde ilerleyen *post* yaklaşımlar makro düzeydeki piyasa öncelikli politikaları işgücü piyasalarına ve işyerinde de emek sürecine uyarladılar.

Esneklik başlangıçta Fordizmin emeğin süregelen direncine ve sonunda patlamalara neden olan katlıklarını hedef olarak ortaya çıkan naif ve iyimser bir kavram gibi görünüyordu. Sermaye bir anlamda Fordist dönemin yarattığı yabancılaşma ve sıkıntıyı suistimal ederek esneklik dogmasını hegemonik hale getirmeyi başardı. Kimi post-fordist yaklaşımlar esnek uzmanlığı yabancılaşmanın panzehiri olarak değerlendirdiler, kimileri Üçüncü İtalya olarak anılan bir tür tasarım odaklı atölyeye/zanaate dönüş modelini kurtuluş olarak müjdelediler. Esneklik uygulamaları ile ortaya çıkan istihdam biçimlerinin ve hallerinin istihdamı genişlettiği (yarı zamanlı çalışmanın kadın istihdamını artırdığı gibi), iş-aile dengesinin kurulmasına hizmet ettiği, çalışanların kendi yaşamları üzerindeki denetimlerini artırmalarını sağladığı gibi argümanlar epey taraftar buldu. Öte yandan zaten sermaye bir yandan emeğin direncini sert, otoriter hamlelerle (İngiltere'de madenci grevlerinin kırılmasından, Türkiye ve Şili'deki askeri darbelere kadar) kırarken bir yandan da işgücü piyasalarından iş hukukuna kadar tüm çalışma ilişkileri alanının esnekleşmesi için hızlı adımlar atıyordu. Dünyanın her yerinde taşeron eliyle, geçici, yarı zamanlı, evden, çağrı üzerine vb. çalışma türleri yaygınlık kazandı. Aslında birçoğu hiç de yeni olmayan bu tür çalışma formları tarihten çıkıp gelerek esneklik paradigması içinde yeniden vücut

buldular. Zamanla esnekliğin etrafındaki iyimser hale eridi ve emeğin metalaşma sürecinin derinleştirilmesi, piyasaya bağımlılık düzeyinin yükseltilmesi olduğu yaşanan deneyimlerle giderek daha anlaşılır duruma geldi.

Esneklik uygulamaları işgücünün Fordizmle oluşan görece homojenliği bozdu. Emek sürecinde merkez-çevre işgücü ayrımı ve ikili işgücü piyasaları birarada çalışarak ayrımı derinleştirdi. Esnekleşen çalışma mevzuatı kuralsızlığı ve piyasa bağımlılığı normlaştırdı. Giderek emeğin uzun mücadelelerle yarattığı çalışmaya dair standartların her yönden esnekleştirilmesi onu savunmasız hale getirdi.

Esneklik işgücünün Fordist dönemde yaşadığı görece güvencelilik halini bitirdi. Emek piyasası, istihdam, iş güvenliği, çalışma, gelir, temsil gibi birçok düzeyde güvenceler çeşitli biçimlerde fiili ve/veya resmi yollarla eritildi. Bir güvencesizler toplumu inşa edildi. Ancak paradoksal olarak güvencesizliğin yayılması aynı zamanda esnekleşmenin ayırttığı emeğin bir tür kader birliği duygusunda birleşmesini de getirdi.

Esneklik çoğu kez Fordist dönemin tam istihdam hedefinin sona erdirilmesinin ardından işsizlik sorununa da bir çözüm olarak ifade edildi. Ancak işgücü piyasalarındaki katılıkların giderilmesinin (bu işçiyi koruyan tazminat, işe iade vb. nin bitirilmesinin sermaye dilindeki karşılığı oluyor) yaratacağı esnek işgücü havuzunun ve üzerlerindeki istihdam maliyeti azaltılmış sermayenin istihdamın genişletilmesine katkı sunacağı yönündeki argüman pratikte hiç de doğrulanmadı. Aksine özellikle 2000'li yılların ard arda yaşanan krizlerle malûl ekonomilerinde işsizlik sabit bir parametre halini aldı. Kendisiyle mücadelede havlu atılan işsizlik neo-liberal dönemde emeğin genelleşmiş deneyimlerinden birisi oldu. Önceki kuşaklara göre gençler ve eğitimsizlerin ötesinde eğitimliler işsizlik deneyimini daha sık biçimde yaşamaya başladılar. Genç kuşakların katı kurallara bağlı, rutin ve renksiz çalışmaya karşı "kendi işini kurmak", "kendi patronun olmak" sloganlarıyla şişirilen beklentileri de, çok küçük bir azınlık dışında, sonuçsuz kaldı.

İşsizliğin kapsamı ve niceliğindeki artışlar, güvencesizleşme sürecinin derinleşmesi çalışmanın kimlik oluşturma işlevini de ciddi biçimde zedeledi. Çalışma toplumu varlığını sürdürse de yine paradoksal biçimde çalışma toplumsal, kültürel ve psikolojik önemini yitirmeye başladı. İşle kurulan ilişki zayıfladı. Bir geleceği olmayan ve toplumsal hafızadan yoksun işlerdeki istihdam artışı (geçici,

nitelsiz işler, işin mcdonaldlaşması vs.) ve güvencesizleşmenin yarattığı yeni bir emek kesimi (veya kimilerine göre yeni bir sınıf) olarak *prekaryadan* söz edilmeye başlandı. Prekaryanın bir sınıf olduğu iddiası hayli tartışmalı, kurucu bir toplumsal güç olarak örgütlenmesi ise çok zor görünüyor. Ancak bilinen işçi sınıfı deneyiminden köklü bir farklılaşmaya işaret etmesi bağlamında prekarya üzerinden sürdürülen analiz ve çabaları dikkatle izlemek yararlı görünüyor.

Dönüşümün temel dinamikleri

Neo-liberal dönem çalışmanın anlamında, toplumsal yerinde, mekânı ve ölçeğinde, niteliğinde köklü değişimler meydana getirdi. Sermaye bu değişimleri esasen dört temel unsuru kullanarak gerçekleştirdi: Hızlı bir yükseliş içine giren teknolojiyi kullanarak, mekansal/ölçeksel stratejiler uygulayarak, işgücü piyasalarına müdahalede bulunarak ve son olarak da emek sürecinde yeniden düzenlemeler yaparak. Herbiri birbiriyle ilişkili ve çoğu kez birbirinin koşulu ve/veya sonucu da olan bu temel değişim dinamikleri emek karşısında sermayenin gücünü artırmak, işgücü maliyetlerini düşürmek, sermayenin dolaşım ve değerlendirme sürecini hızlandırmak gibi hedefler doğrultusunda harekete geçirildiler.

Yukarıda anılan sanayi sonrası ve *post* öneki dönüşümler yaklaşımlar öncelikle teknolojik gelişme dinamiğinin üzerinde durdular. Maddî üretimin yerini bilginin aldığını, artık bilgi işçisinin merkezinde olduğu bir sanayi sonrası bilgi toplumunun geçerlilik kazandığı temasını işlediler. Çoğu kez hayli abartılı, yeterli olgusal desteğe sahip olmayan aşırı genellemeci ve teknolojik determinizmle malûl bu yaklaşımların yine de işaret ettikleri önemli bir doğrultu olduğu aşıkardı.

Teknoloji kendi başına ve kendi içinde bir süreç olarak belirleyici değilse de sermayenin arayışları bağlamında edindiği yerle değişim sürecinde önemli bir işleve sahip oldu. Öte yandan çalışma deneyimlerinde köklü bir dönüşüm yarattı. Teknoloji öteden beri ikâme işleviyle sermayenin emeğe olan bağımlılığını azaltmış ve emek üzerindeki denetimin yoğunlaştırılmasına hizmet etmişti. Ama neo-liberalizmin küreselleşen dünyasında teknoloji üretimin merkezileşmekten uzaklaşarak mekânlar arasında dağıtılmasında da kritik bir rol oynadı. Tam zamanlı üretim gibi yeni yönetim modelleri bilgi işlem ve iletişim teknolojilerinin olağanüstü gelişmiş yazılımlarını ve ağlarını kullanarak neredeyse küreye yayılmış işletmeler oluşabilmesini sağladı.

Fordizm döneminin sanayi öncelikli çalışma yaşamının simgesel figürü olan görece güvenceli büyük fabrika işçisi yerini kaybetmeye başladı. Bu figürün etrafında oluşmuş emek rejimi pekçok yönden dağıldı. Herşeyden önce büyük fabrika başlıca üretim mekânı olma özelliğini belli ölçüde yitirdi. Bu noktada yukarıda vurguladığımız kapitalizmin eşitsiz mekânsal gelişimini dikkate alarak fabrikaların tümüyle yok olduğundan değil, büyük ölçüde dünyanın farklı coğrafyalarına kaydığından söz edildiği unutulmamalıdır. Merkez ülkelerde fabrika işçiliği deneyimi egemenliğini kaybederken Asya'da, Latin Amerika'da, Ortadoğu'da dalga dalga yeni fabrika işçisi kuşakların oluşumundan söz edilmelidir. Batıda emeğin bir kuşak öncesinde bıraktığı fabrika deneyimiyle, doğunun/güneyin topraktan yeni kopmuş emekçisi yeni tanışmaktadır.

Ancak yine de genel olarak fabrika ölçeğinin küçüldüğü ve kapitalizmin başlangıçta fabrikaya topladığı emeği bu kez küresel düzeydeki üretim zincirleri boyunca dağıttığı da bir gerçektir. Burada teknolojik gelişmelerin de desteklediği bir mekânsal stratejinin uygulandığını görebiliriz. Fordizmin büyük ölçekli kitlesel üretime dayalı fabrikası yerine dünyanın farklı yerlerine dağılmış üretim, yönetim ve pazarlama birimleri, lojistik ve tedarikçi ağlarından müteşekkil küresel çapta işletmelerin gelişmesi dönemin başlıca karakteristiklerinden biri oldu. Çok uluslu/ulusötesi şirketler bu ağların geniş kesimine hakim olan küresel aktörler olarak gittikçe önem kazandılar. Küresel ağların ve işletmelerin hiyerarşik olarak tepeden aşağıya denetlediği mekânlara sıkışmış dünya emekçileri için bu durum çalışma deneyiminde bir dizi yenilik yarattı. Yine bu ağlar içinde çok farklı çalışma türleri ve biçimleri birbirlerine eklemlediler. Tekstil sektöründeki ulus aşırı ağlar bunun en tipik örneği oldu. Avrupa'nın tanınmış markaları kendilerine ait hiçbir üretim birimine sahip değilken Asya'nın yoksul bölgelerinde Taylorist modelin en ezici deneyimlerinin yaşandığı büyük fason imalat fabrikalarından, merdivenaltı atölyelere ve oradan varoşlarda ev eksenli çalışan kadınlara uzanan merkezinde yer aldıkları üretim zincirlerini küresel düzeyde eklemlediler. Bununla birlikte küresel düzeydeki rekabet çevre kapitalist ülke emekçilerinin çalışma deneyimlerinin arkaplanındaki değişmez gerilimli fon halini aldı. Merkez ülke firmalarının tedarik zincirlerinde istihdam edilmiş emekçiler patronları tarafından ana firma siparişlerinin kapılabilmesi için daha ucuz daha güvencesiz çalıştırılma yarışına sokuldular.

Ele aldığımız dönemin dikkate değer gelişmelerinden birisi tarım, imalat ve hizmetten oluşan

tarihsel üç çalışma alanına gayrimaddi çalışmanın eklenmiş olmasıydı. Teknoloji, iletişim ve medya ortamlarının ve kültür endüstrisinin olağanüstü gelişimine paralel olarak çalışma nesnelere simgelerin, imajların, rakamların, veri ve metinlerin oluşturduğu işler yaygınlık ve önem kazandı. Bu tarz işlerin özgürleştirici ve özerk boyutlarına çokça vurgu yapıldı. Büyük ölçüde bu işlerde istihdam edilenleri sembolik analizciler adıyla yeni ve yaratıcı bir sınıf olarak gören yaklaşımlar bile ortaya çıktı. Küresel bir sınıf olarak görülen bu sınıfa dair hayli iyimser beklentiler ortaya kondu. Ancak yakın zamanda yapılan araştırmalar bu çalışma alanındaki emek sömürsünün diğerlerinden hiç de daha az olmadığını, yabancılaşmaya neden olan emek süreçlerinin ve güvencesizlik halinin iyimser beklentileri boşa çıkartacak bir tablo oluşturduğunu gösterdi.

Özetle neo-liberal dönemde çalışmanın farklı boyutlarında yaşanan değişimler kimi kez radikal paradigma değişiklikleri, kapitalizmin yabancılaştırıcı etkilerinin aşılması, yeni sınıfların ortaya çıkışı, emeğin kayboluşu vb. gibi iddialı değerlendirmelere konu olmuş olsa da geldiğimiz noktada daha derinlikli ve eleştirel bir bakış açısından görülen kapitalizmde çalışmanın sömürü, yabancılaşma, metalaşma, vassıfılaşma gibi yapısal zaaflardan kurtulamadığıdır.

Kaynakça

- Belek, İ.** (2010) *Esnek Üretim Derin Sömürü*, Yazılama Yayınları.
- Braverman, H.** (2008) *Emek ve Tekelci Sermaye* (Çev. Çiğdem Çıdamlı). Kalkedon Yayınları.
- Castells, M.** (2005) *Ağ Toplumunun Yükselişi* (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dyer-Witheford, N.** (2004) *SiberM@rx: Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi* (Çev. Ali Çakıroğlu). Aykırı Yayıncılık.
- Gorz, A.** (2001) *Yaşadığımız Sefalet. Kurtuluş Çareleri* (Çev. Nilgün Tütal). Ayrıntı Yayınları.
- Göztepe, Ö.(Der.)** (2012) *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak*. Notabene Yayınları.
- Harvey, D.** (2010) *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri* (Çev. Sungur Savran). Metis Yayınları.
- İnan, K.** (2012) *Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma*. İletişim Yayınları
- Kumar, K., Küçük, M.** (2004) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramı* (Çev. Mehmet Küçük). Dost Kitabevi.
- Méda, D.** (2004) *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?* (Çev. Işık Ergüden). İletişim Yayınları.
- Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, A.** (2014) *Marksizm ve Sınıflar*. Yordam Kitap.
- Sennett, R.** (2002) *Karakter Aşınması* (Çev. Barış Yıldırım). Ayrıntı Yayınları.
- Standing, G.** (2014) *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf* (Çev. Ergin Bulut). İletişim Yayınları.
- Weeks, K.** (2014) *Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşısı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyül* (Çev. Tamer Tosun). Ayrıntı Yayınları.